

בית יוסף אבן עוכל: תמצית ידיעותינו

מאת נעם סטילמן

במספר פרסומים שכבר הופיעו באנגלית ובצרפתית, המחבר תיאר את פעילויות השונות של יוסף אבן עוכל, בעיניים מסחריים וקהילתיים.¹ הסוחר הזה היה נכבד בחברה היהודית והלא יהודית במצרים בסוף המאה העשירית ובמשך השליש הראשון של המאה האחת-עשרה. בגניזה נשמרו כ-60 תעודות מארכיונו הפרטי.

כוונתי כאן, במאמר זה, היא להציג סיכום קצר על מצב ידיעותינו בכל הקשור למשפחת אבן עוכל, כולל האינפורמציה החדשה שבאה לידינו בזמן האחרון, וכן להעריך, באופן כללי, את חשיבות מסמכי אבן עוכל ותרומתם להיסטוריה החברתית והכלכלית היהודית והים-תיכונית בתקופה זו.

יהיה קשה שלא להעריך כראוי את חשיבות המסמכים של התכתבות אבן עוכל,² שהרי לא זו בלבד שהם מהווים האוסף הפרטי העתיק ביותר של מסמכים מסחריים מן הגניזה, אלא למעשה הם הארכיון המסחרי העתיק ביותר הידוע מכל אגן הים-התיכון בימי הביניים. יחד עם ההתכתבות של משפחת תאהרתי ושל הסוחר נהראי בן נסים, שהיא מאוחרת במקצת, המכתבים מבית אבן עוכל מאירים את התקופה אשר בה הגיעה המהפכה המסחרית לשיאה בעולם המוסלמי והביזנטיני, וכן התחילה להתפתח בערי איטליה. זו היא ראשית התקופה שאנו לומדים להכירה היטב הודות לעבודתו של פרופ' ש"ד גויטיין.³

- 1 על הצד המסחרי, ראה את המונוגרפיה שלי: 'The Eleventh Century Merchant House: A Case of Labor Problems in Ibn 'Awkal', *JESHO*, XVI (1973), pp. 15-88
'Medieval Egypt', *IJMES*, V (1974), pp. 194-201
באשר לצד הקהילתי, ראה: 'Un témoignage contemporain de l'histoire de la Tunisie: Quelques renseignements Ziride', *Hespéris-Tamuda*, XIII (1972), pp. 37-59
;biographiques sur Yōsēf Ibn 'Awkal', médiateur entre les communautés juives du Maghreb et les Academies d'Irak', *REJ*, CXXXIII (1973), pp. 529-542
'A Communal Leader in Eleventh-Century Egypt', *The Eleventh Century*, ed. S. Ferber & S. Sticca, Binghamton 1974, pp. 39-50
- 2 N. Stillman, 'East-West Relations in the Islamic Mediterranean in the Early Eleventh Century — A Study in the Geniza Correspondence of the House of Ibn 'Awkal'. Ph. D. Thesis, University of Pennsylvania, 1970
- 3 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley & Los Angeles 1967. שני כרכים מן הארבעה כבר הופיעו.

עתי נראה על-פי מכתב שנכתב חצי ביהודית-פרסית וחצי בערבית ושנשלח ליעקב אבן עוכל, מייסד בית המסחר בפוסטאט, ולבנו יוסף, כי משפחת אבן עוכל היתה ממוצא פרסי.⁴ כמו אנשי מזרח רבים, שעליהם אנו קוראים גם במקורות מוסלמיים וגם במקורות יהודיים, מסתבר שמשפחת אבן עוכל באה לאפריקה (שהיא תוניסיה היום) אחרי כיבושה על-ידי הפאטמים (בשנת 909). ה'משאריקה' (המזרחים) האלה, כפי שקראו להם הצפון אפריקאים אנשי המקום, לא היו חביבים על המגרים, ורבים עברו למצרים עם הפאטמים אחרי שנת 969.⁵ בין אלה בוודאי היה אבן עוכל הזקן. חלק מבני משפחתו נשאר במגרב. במכתב משפחתי מיוחד במינו מסופר לנו על דודה ('כ' א ל ה') שמתה באותו זמן בסיציליה, שם גרו עוד קרובות, וכן מסופר על דודנית בעיר התוניסאית סוסה.⁶

התכתבות אבן עוכל משתרעת על גבי ארבעה דורות. ידועים לנו שמותיהם של ארבעת בני יוסף אבן עוכל ושם חתנו, וכולם היו שותפים בבית המסחר המשפחתי. פרופ' גויטיין שיער שהחתן הזה אבו נצר, יכול היה להיות אבו נצר חסד בן ישר ממשפחת התוסתרים המפורסמת.⁷ דנתי בכך, לחיוב ולשלילה, בפרסומים אחרים.⁸

אפשר לומר שהחידה שבמסמכי אבן עוכל היא העובדה שאחרי שלושים שנה של רציפות במסמכים במשך כהונת יוסף כראש המשפחה, הם נפסקים פתאום. שם המשפחה מופיע במסמכים הידועים לנו שלוש פעמים נוספות בלבד. בנו של יוסף, אבו סעיד, נזכר בקטע בכתב ערבי,⁹ ובנו של אבו סעיד נזכר בתעודה מסחרית משנת 1076 שבה נאמר שהלווה סך של ארבעה-עשר דינר לפלוני באלכסנדריה.¹⁰ נכד אחר, בנו של אבו

4 TS Arabic Box 42. fol. 176. מכתב זה ייערך על-ידי שאול שקד בספרו על המכתבים הפרסיים מהגניזה.

5 ראה למשל: אבן עד'ארי, כתאב אל-ביאן אל-מגרב, א, מהדורת ג' קולין וא' לוי-פרובנסאל, ליידין 1948, עמ' 182-183. ראה גם כן: G. Marçais. *La Berbérie musulmane et l'Orient au moyen age*. Paris 1946. pp. 138-142. שְׁלֵף החכמים המאלכיים שסבלו תחת השלטון השיעי מלאה שנהא נגד אנשי המזרח.

6 ENA 2738. fol. 10. מכתב זה אשר מקומו המדויק בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (ניו יורק) אינו ידוע, נתגלה לאחרונה על-ידי פרופ' גויטיין במיקרופילם. שם כתוב שזודתו של אבן עוכל, רחל, מתה בסיציליה, ועזאזה (כך, ולא עזיזה, כפי שצינתי בפרסומים קודמים), ואמה – קרובות כנראה – עדיין שם, ובתה של רחל בסוסה.

7 ש"ד גויטיין, 'מסחר היהודים בים התיכון בתחילת המאה האחת עשרה (מארכיון בית-העסקים של משפחת בן עוכל)', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 368. ראה גם את המונוגרפיה שלי ב-'JESHO, XVI (1973), p. 18'. והמקורות המובאים בהערה 1.

8 ב-'The Eleventh Century, p. 41; REJ, CXXXIII, p. 533; JESHO, XVI, p. 18'.

9 Bodl. Add d. 80, fol. 43 v. שורה 1.

10 ULC Or. 1008 Box 5, fol. 14

אלפצ'ל הלל, מופיע כעד עבור כלה בכתובה קראית.¹¹

היעלמות משפחת אבן עוכל מתעודות הגניזה יכולה להיות מקרית או, כפי שהוצע, ייתכן שצאצאי משפחה דגולה זו התאסלמו, לאחר שעברו את שלב הביניים של קראות, השלב שהיה על-פי-רוב הצעד הראשון לאסלאם.¹² תופעה זו די מופרת לנו אצל אנשים מן השכבה היא ובתקופה היא. מאידך גיסא, יכול להיות שהמשפחה נשארה נאמנה ליהדות, אך הסתבכה עם השלטון המוסלמי. גם זה לא היה נדיר בין אנשים שנעו בחוגי החצר. שם אנשים, יחד עם משפחותיהם וחבריהם, יכלו לעלות לגדולה באופן מהיר וליפול מגדולתם לשפל המדרגה מהר יותר, כדוגמת משפחת התוסתרים. ולבסוף, ידוע לנו עכשיו שמשפחת אבן עוכל בזמנו של יוסף ישרה בקהיר ולא בפוסטאט, וכן, כנראה, הוא בא לפוסטאט רק לכמה ימים בשבוע.¹³ מסתבר שאותו חלק של ארכיון בית אבן עוכל שהיה בכתב ערבי נשאר בלשכה בקהיר, ולא הגיע לפוסטאט, וכן גם לא לגניזה.¹⁴ החשיבות ההיסטורית של התכתבות בית עוכל הינה כפולה: מצד אחד היא קשורה בתולדות עמנו בתקופת הגאונים ומצד שני היא קשורה בהיסטוריה החברתית-כלכלית היסתיכונית. יוסף אבן עוכל היה נציג ישיבות בבל בפוסטאט, ובכך הלך בדרך אביו, וכן היה המתווך בין הישיבות ובין הקהילות המגרב. הוא היה אחראי להעברת תרומות ושאלות מן הקהילות אל הישיבות ולהחזרתן של התשובות.

ההתכתבות הקהילתית של אבן עוכל משקפת את הצד האדמיניסטרטיבי של שיטה זו של תיווך בין הקהילות בתפוצות שעל-ידיה שמרו על קשר הדוק עם הישיבות בבבל ובארץ-ישראל.¹⁵ מכתבי אבן עוכל חשובים בכך שהם מזכירים שמותיהם של אישים כמו רב האי גאון. אבל, יש ראיות מכריעות יותר לחשיבותם. הנגיד הראשון באפריקה, אברהם אבן עטא (בעברית: אברהם בן נתן), היה אחד ממכתבי אבן עוכל. ההתכתבות היקרה הזו מאפשרת לנו לשמוע את קולו של איש שהכירו חשיבותו כבר בימי גולדציהר ופוזונסקי.¹⁶ יותר ראוייה לציון היא העובדה שהמכתבים לאבן עוכל מאחי בן ברכיה

11 Bodl. MS. Heb. b. 12 (Cat. 2875), fol. 31. שורה 14. ד"ר מרדכי פרידמן העירני על כך שהכלה, היתה כנראה, קראית (ומכאן גם עדיה), כי כאשר היתה הכלה רבנית והחתן קראי, מנהגם היה לכתוב את הכתובה לפי הנוסח הרבני.

12 ש"ד גויטיין, 'שלוש איגרות מן העיר קירואן אל יוסף בן עוכל', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 164. אבל ראה דיוני בנושא הזה ב-REJ, CXXXIII, p. 534.

13 J. Mann. *The Jews in Egypt and in Palestine* על-ידי TS 8 J 33, fol. 1. יצא לאור על-ידי J. Mann. *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, London 1922 (New York 1970 reprint with 'Preface and Reader's Guide' by S.D. Goitein), II, p. 41. המסמך נערך בצורה מתוקנת על-ידי גויטיין בספר היובל ליהושע פינקל.

14 ראה את המונגראפיה שלי ב-*JESHO*, XVI, pp. 22-23. וההוכחות שם.

15 ראה בעיקר את מאמריי ב-*REJ*, CXXXIII. ובכרך 'מחקרים על המאה האחת-עשרה' הנזכר לעיל בהערה 1.

16 ש"א פאזאנסקי, 'אנשי קירואן', בספר היובל לא' אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט. באתר

משתפים אותנו במומנט היסטורי גדול: מינויו של הנגיד הראשון ולאחר מכן היאוש שעבר על הקהילה היהודית עם מותו.¹⁷

למעשה, הרוב המכריע של המכתבים קשורים למסחר של יבוא ויצוא.¹⁸ יוסף אבן עוכל היה האבטיפוס של ה'מוג'היו' שאבו אלפצ'ל אלדמשקי מתאר בספרו עבור סוחרים, 'כתאב אל-אשארה אלי מחאסן אל-תג'ארה', דהיינו, סוחר אציל בין-לאומי.¹⁹ בית מסחר אבן עוכל היה גדול יותר מרוב שאר בתי המסחר היהודיים הידועים לנו מן הגניזה. אבל ארגונו ופעילותו היו אופייניים לזמן ההוא. במידת מה, בית מסחר אבן עוכל מזכיר לנו את ה-Fraternite שמאוחר יותר שלטו בחיי המסחר של ונציה.²⁰ רוב הפעולות המסחריות נעשו לגמרי באמצעות הון המשפחה, אך, כמו בוונציה, כמה מההשקעות המסחריות היו מבוססות על שותפות זמנית לטווח קצר. בית מסחר זה היה חשוב זמן רב לפני בית המדיצ'י בפלורנס, משפחת פיזני או דטיני בוונציה, גרמלדי בגנואה או ארנול פיני בלוכה.

כמו רוב סוחרי ימי הביניים באירופה ובעולם המוסלמי, עסקה המשפחה בסחורות המצטיינות ברבגוניותן. הם ניהלו עסקים בשמונים ושלושה סוגי סחורות. ספרו המדריך של אל-דמשקי מזכיר רק שישים קטיגוריות של סחורה. הסחורה הגדולה ביותר בכמותה שבה עסק אבן עוכל היתה פשתן. מעשרים וארבעה מיני הפשתן הנזכרים בגניזה הוא עסק בשמונה. זו היתה בעצם תקופת השגשוג בתעשיית הפשתן. הכלכלה המצרית התבססה על היבול היחיד הזה בדומה לתפקידה של הכותנה במאה התשע-עשרה. בין השנים 1015–1036 שלח בית אבן עוכל כמויות עצומות של פשתן לתוניסיה ולסיציליה, אשר היו מרכזים גדולים של תעשיית טקסטילים. למשל, משלוח אחד לפלרמו היה שלושים טון.²¹

כרך, י' גולדציהר פרסם חיבור נאופלטוני בערבית-יהודית שמחברו כנראה הוא אברהים אבן עטא, הנגיד הראשון.

17 Bodl. MS. Heb. d. 65, fol. 9. יצא לאור עם תרגום עברי על-ידי ש' אסף בספר 'י"נ אפשטיין, ירושלים תש"י. ערכתי את המכתב הזה מחדש עם תרגום צרפתי ב' Antonin 904. *Hespèris-Tamuda* XIII, pp. 51-59. נערך עם תרגום עברי על-ידי אסף, בספר אפשטיין.

18 דיון מפורש בתוכם של המכתבים האלה מופיע במונוגרפיה הנזכרת לעיל (בהערה 1). הטקסטים של רוב המכתבים נערכו על-ידי גויטיין בתרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 366-395; לו (תשכ"ח), עמ' 48-77, ו-158-190; לח (תשכ"ט), עמ' 18-42.

19 מחאסן אל-תג'ארה, קהיר 1318, עמ' 52.

F.C. Lane, 'Family Partnerships and Joint Ventures in the Venetian Republic'. 20 *JEH*, IV (1944), p. 186-194

21 ראה את המונוגרפיה שלי (לעיל, הערה 1), עמ' 28-37, ומאמרי ב-, *IJMES*, (1974), pp. 194-201. על תעשיית הפשתן ומסחרו בכלל, ראה: גויטיין, חברה ים-תיכונית (לעיל הערה 3), א (היסודות הכלכליים).

מתמיהה הדבר שאין אנו מוצאים אף אזכור למשלוח פשתן לסוסה, שהיתה מרכז אריגה חשוב ומפורסם בגלל הבדים היקרים שלה, שכינו 'סוסיאת', וכפי שנזכר לעיל, היו שם קרובי משפחה של אבן עוכל. אולי קירואן ואלמהדיה מילאו את תפקיד המחסן המשביר, כתחנה מרכזית שלשם באו הסוחרים התוניסאים מערים אחרות לקנות את מלוא צורכם. המרחקים בין הערים המייצרות בדים ובין הבירה לא היו גדולים. סוסה היתה רק שלושים ושישה מילים מקירואן, העיר ספקס רק נסיעת יומיים מאלמהדיה.

אין זכר בהתכתבות אבן עוכל ליחסים מסחריים עם אירופאים. ידוע לנו שסוחרים איטלקים רבים באו לתוניסיה בתקופה היא לסחור, אך ה'רום' (אנשי אירופה, כפי שכינו בזמן ההוא) אינם נזכרים באף מקום. מאידך גיסא, נוכחות האיטלקים מורגשת מאחורי הקלעים. ייתכן שהשגשוג הפתאומי של תעשיית הפשתן בא בעקבות הביקוש שהלך וגדל באירופה לפשתה מגרבית ולבדים אחרים, כמו משי וכו'. יש גם תופעות המצביעות על שינויים פתאומיים במחירים של מצרכים בשוקי קירואן ואלמהדיה בתקופה של חודש ימים. ייתכן מאוד ששינויים פתאומיים אלה באו בעקבות כניסת הסוחרים האיטלקים אשר השתקקו לקנות את התוצרת המקומית.²²

כאן לא אוכל לציין אפילו חלק משאר הסחורות שבהן הוא עסק,²³ אבל עלי להעיר שמה שהבדיל את אבן עוכל משאר הסוחרים היה לא רק הרבגוניות של סחורותיו אלא הכמויות שבהן הוא עסק. היה ביניהם גם הבדל איכותי: רק סוחר כמוהו יכול היה להרשות לעצמו לעסוק במסחר היקר והמכניס רווחים של דברי פאר ('אעלאק' בערבית), כמו מתכות ואבנים יקרות, קריסטל ובדים מלכותיים. נראה שהיו לו לקוחות נכבדים למוצרים המיוחדים האלה, בחצר הזירים בתוניסיה ובחצר הפאטמים בקהיר.²⁴

מן הבחינה הסוציולוגית ההתכתבות מציירת לנו תמונה של שיתוף פעולה בין יהודים וערבים במסחר במצרים. היו לאבן עוכל חברים למסחר שהיו מוסלמים, והמשפחה העסיקה סוכנים מוסלמים. רוב סחורותיו נשלחו באניות שבעליהן היו מוסלמים. יכול להיות שחלק מבעלי האניות היו יהודים, אך אין זה ידוע לנו בכירור. נראה שהיהודים בזמן הזה שיחקו תפקיד קטן יותר בצי המסחרי הים-תיכוני מאשר בתקופה קדומה יותר. ללא ספק היתה החלפת מכתבים נכבדה בין אבן עוכל ובין סוכניו המוסלמים ויש מדי פעם אזכורים למכתבים ממוסלמים באותיות ערביות.²⁵ לצערנו, אלה לא הגיעו לגניזה.

22 ראה במונוגראפיה (לעיל, הערה 1), עמ' 38-39, 41-42, 79.

23 כל הסחורות מובאות ומפורטות במונוגראפיה הנזכרת.

24 במכתב מאד מקוטע כותב סוכנו של אבן עוכל בתוניסיה שהוא הראה לאמו של הסולטאן הזירי, מועז אבן באדס, אבנים יקרות, והיא קנתה רק צרור אחד: Bodl. MS. Heb. d. 65 (Cat. 2877). fol. 5. ידוע לנו גם כן שהיה לאבן עוכל משרד ב'דאר אל ג'והר', שהוא השוק לאבני חן בפוסטאט.

25 TS 12.227. יצא לאור על-ידי גויטיין עם תרגום עברי בתרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 52-58:

תורגם לאנגלית במאמרי ב'JMES, V (1974), pp. 197-200.

הם היו, בוודאי, מספקים לנו פרטים נוספים בנושא החשוב הזה של שיתוף הפעולה בין מוסלמים ויהודים בחיים הכלכליים, אבל, עם זאת, אינני סבור שהמסגרת הכללית של הידע שלנו היתה משתנה באופן רדיקלי.

היינו רוצים לדעת אם היה אחוז גדול של מגרבים בין הסוחרים הערבים שעמם בא במגע, בדומה לסוחרים היהודים הצפון אפריקאים שאתם עסק. נקודה חשובה שנובעת מהתכתבות אבן עוכל וסוחרים אחרים בני זמנו היא שהמגרבים ובעיקר התוניסאים הצטיינו במסחר ים-תיכוני בתקופה ההיא. תגרים תוניסאים רבים נסעו הלוך ושוב בין מצרים וצפון אפריקה לשם מסחר, ביניהם מוסא אבן אלמג'אני, שהיה ידידו וחברו לעסק של אבן עוכל בתוניסיה, וכן התארתים ואחרים.

מכיון שרוב מתכתביו היו צפון אפריקאים נמצא שהם גם סיפקו אינפורמציה על המצב הכללי ולא רק הכלכלי באזור שלהם. כמובן, מה שהעירו היה בעצם כלאחר יד, ודבריהם נכתבו לאנשים בני זמנם, שהכירו היטב את המצב, ולכן, הידיעות הן מקוטעות, ואינן כפי שהיינו רוצים שתהינה. בכל זאת, יש בהערותיהם הרבה שלא היה ידוע. למשל, אנו רואים שהיתה הרבה יותר פעילות בחיל הצי תחת האמירים של הבנוזירי ממה ששיער ההיסטוריון האדי רוג'ר אדריס. אנו גם רואים, בניגוד לסברותיו של אדריס, שהמצב באפריקה היה הרבה פחות יציב מן המתואר בספרו *La Berbérie orientale sous les Zirides*.²⁶ נראה לנו שאפריקה התדרדרה ביותר אפילו לפני פלישת השבטים הברברים, שבטי בנוהאלאל ובנוסוליים. בכמה מכתבים השולחים מתלוננים על ההרס וההתמוטטות, על חוסר משמעת והפרת החוקים.²⁷ ההתמרדויות הרבות נגד הזירים יכולות להסביר את הירידה הזו במקצת. בשני מכתבים שנשלחו זה אחר זה, נמצאו תיאורים של פעולה צבאית נגד המורד חמאד אבן בולוגין, והפרטים שונים ואפילו מדויקים יותר מאלה שנמסרו על-ידי ההיסטוריון המאוחר יותר אל-נווירי.²⁸

עובדה שאינה מפתיעה היסטוריונים יהודים היא שבזמנים של אי-שקט היתה סכנה כפולה לאנשי המיעוטים כמו יהודים. אבל פרטים על כך ועל מצב היהודים בכלל היו בודדים וכאשר נמסרו, נמסרו בזהירות רבה.

ומזה אני רוצה לציין בסיום שערך המכתבים האלה, מארכיון בית עוכל והחן שלהם אינם מצויים בסגנונם העסיסי בלבד וכן לא רק בחומר העיקרי הנלמד מהם, אלא אף במה שנלמד אגב אורחא – פרטים חשובים שבאמצעותם אנו יכולים למקד יותר ויותר את השקפתנו על חיי התקופה הזאת מבפנים ומבחוץ.

26 שני כרכים (פריס 1962).

27 למשל, TS 16.64, יצא לאור על-ידי גויטיין עם סיכום עברי בתרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 26-22, ואנטונין 904, יצא לאור על-ידי אסף בספר אפשטיין, עמ' 184-187.

28 ראה את מאמרי ב-39, p. *Hespêris-Tamuda*, XIII (1972), והמקורות המובאים שם.